

UZLUKSIZ TA'LIM TIZIMIDA MORFEMANI O'QITISH MUAMMOLARI VA ECHIMLARI

Amanulla Muratkulov Tursunkulovich –

Guliston davlat universiteti

o'zbek tilshunosligi kafedrasida kata o'qituvchisi

Muratkulova Munisa Omonulla qizi

Guliston davlat pedagogika instituti

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: Morfemika va uning birligi morfema maktabda boshqa, kollej, litseyda boshqa, oliy maktabda yana boshqa o'qitilmoqda, hatto oliy ta'lim yo'nalishlari bo'yicha farqli holatlar kuzatiladi. Ilmiy hayotda hali ta'lim tizimiga kirib bormagan, bulardan ham farq qiluvchi yana bir boshqacha qarashlarga ham duch kelib qolishingiz mumkin. Maqolada morfemaning o'qitish bo'yich ayrim muommolar va ularning yechimi bayon etilgan

Biz olib borgan kuzatishlar hozirda uzluksiz ta'lim tizimida lisoniy birliklardan biri bo'lgan morfema 3-4 xil talqinda o'qitilayotganini ko'rsatdi. Bu esa ana shu talqin-tavsiflar o'quvchi-talabalar, magistrantlar, tinglovchilar ongiga singdirilmoqda deganidir. Talqinlar bir-birini izchil to'ldirib, takomillashtirib borsa, inkor etmasa, ziddiyatlar bo'lmasa, buning hech qanday ziyoni yo'q, aksincha, shunday bo'lishi zarur. Biroq, amaldagi ahvol bunday emas. Morfemika va uning birligi morfema maktabda boshqa, kollej, litseyda boshqa, oliy maktabda yana boshqa o'qitilmoqda, hatto oliy ta'lim yo'nalishlari bo'yicha farqli holatlar kuzatiladi. Ilmiy hayotda hali ta'lim tizimiga kirib bormagan, bulardan ham farq qiluvchi yana bir boshqacha qarashlarga ham duch kelib qolishingiz mumkin.

Ilmda shunday bo'lgani yaxshi, chunki u shunaqa maydon: har kim o'z nuqtai nazarini aytishga haqli va har xil qarashlarning bo'lishi odatdagi, tabiiy hol. Fikrlar "jangi"da kimning, qaysi talqinning zo'rliqi, kuchi bilinadi. Biroq ta'lim

tizimida har xilliklarning bo'lishi ijobiy hol hisoblanmaydi. Chunki bu o'qitishning sifati va samaradorligiga salbiy ta'sir qiladi, hatto unga putur etkazadi, deyish mumkin. Hozirgi o'zbek tili ta'limi, xususan, morfemalarni o'qitish shunday jarayonni boshdan kechirmoqda. Morfemaning har xil talqinini birgina filologiya va tillarni o'qitish yo'nalishining o'zida, unda foydalanilayotgan o'quv ada-biyotlarida ham kuzatish mumkin. Fikrimizni dalillashga harakat qilamiz.

Tadqiqotchi H.Ne'matovning morfema haqidagi qarashlari uning prof. R.Rasulov bilan hamkorlikda e'lon qilingan o'zbek filologiyasi yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan "Sistem leksikologiya asoslari" o'quv qo'llanmasida ifodalangan. Qo'llanma sistem tilshunoslik yo'nalishi-dagi dastlabki jiddiy tadqiqot bo'lganligi bilan e'tiborga loyiqdir. Unda tadqiqotchilar til(lison) farqlanishidan kelib chiqib, morfemani odatdagidek, so'zning eng kichik ma'noli qismi maqomidagi nutqiy hodisa emas, balki til(lison) birligi - ongda, til xotiramizda saqlanuvchi tayyor holdagi bo'linmas ma'noli lisoniy birlik sifatida belgilashgan. Boshqacha aytganda, qo'llanmada morfema — tilning eng kichik, ma'noli birligi bo'lib, boshqa ma'noli qismlarga bo'linmaydigan lisoniy birlik sifatida talqin qilingan¹. Bu to'g'rimi, noto'g'rimi?

Morfemaning an'anaviy talqinidan jiddiy farq qiluvchi mazkur talqinga A.Hojiev, umuman olganda, ijobiy baho bergan, uning to'g'ri bo'lganini alohida qayd etgan. "Biroq, - deydi zakiy tilshunos fikrini davom ettirib, - morfemaning, u bilan bog'liq hodisalarning mohiyati masalasida hozirda ham to'g'ri va aniq bir fikrga kelingani yo'q. Shunday bo'lishi ham tabiiy. Chunki hozirda o'ziga xos ma'noga ega bo'lgan, boshqa ma'noli qismlarga bo'linmaydigan, tayyor holdagi har qanday birlik lisoniy birlik morfema deb qaralyapti... Vaholanki, qayd etilayotgan birliklar o'z mohiyatiga ko'ra, ma'no-vazifasiga ko'ra bir-biridan tamoman farqlanadi. Binobarin, ularning hammasini lisoniy birlikning bir turi deb baholash to'g'ri bo'lmaydi va ilmiy-nazariy va amaliy nuqtai nazardan hech narsa

¹ Неъматов ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. Тошкент, 1995.12- б.

bermaydi. Aksincha, bu narsa o'ziga xos xatoliklarning, ortiqcha bahs-munozaralarning yuz berishiga sabab bo'ladiki, hozirda bunday holatlarning guvohi bo'lib turibmiz.”²

Haqiqatan, mazkur ta'rif bo'yicha biz bilgan, xotiramizda tayyor holda saqlanadigan, ma'no-vazifasi va shakli hammamiz uchun tanish, umumiy va shu bilan birga, majburiy bo'lgan, ma'noli qismlarga bo'linmaydigan aynan qanday va qaysi til birligini morfema deyish kerak, degan savolga aniq javob topib bo'lmaydi. Demak, bu erda, birinchi galda, qaysi va qanday birlikni, aynan nimani, qanday ma'no va vazifa bajaradigan til birligini morfema deyish kerak? degan asosiy masalani muhokama qilib olish, unga aniq, ilmiy asosli javob topish lozim bo'ladi. Bu masala ilgari ham ko'tarilgan va morfemaning mohiyati o'sha davr tilshunosligi nuqtai nazaridan ochib berilgan, unga shu ochilgan mohiyatiga yarasha ta'rif berilgan, qanday birlik morfema deb atalishi, ya'ni so'zning eng kichik ma'noli qismi morfema³ deyilishi lozimligi belgilangan edi (bu ta'rif, har xil salbiy munosabatlarga qaramasdan, hozirda ham ilmiy va amaliy ahamiyatini yo'qotgani yo'q).

Gap shundaki, sistem-struktur tilshunoslikka oid keyingi tadqiqotlarda uning lisoniy birlikligi to'g'ri qayd etilgan bo'lsa-da, unga uning o'zidan emas, morfemadan boshqa birliklarni ham qamrab oluvchi lingvistik tushunchadan kelib chiqib baho berildi. Natijada til birliklarini aniqlash borasida morfemaning va u bilan bog'liq boshqa masalalarning, A.Hojiev ta'kidlagan va yuqorida ko'rilgan to'g'ri va aniq yechimini topish mumkin bo'lmagan o'ta chigal va chalkash vaziyat yuzaga keldi. Bunday chigal har xilliklarga hatto til birliklarini nihoyatda aniq va izchil ta'riflovchi prof. Sh.Rahmatullaev ham barham bera olmagan ko'zga tashlanadi. To'g'ri, uning morfemaga qarashida jiddiy ijobiy siljishlar bor. U

² Хожиев А. Тил қурилишининг асосий бирликлари юзасидан мулоҳазалар// ЎТА.2004, 3-,5- сон,35- б.

³ Усмон О.,Авизов Б. Ўзбек тили грамматикаси. II бўлим. Т.,1939 46-48-б. Ғуломов А. Ўзбек тилининг морфем лугати. Т.,1978; Ҳозирги ўзбек адабий тили. II қисм. Т., 1980. 159-б.; Тожиев Ё. Ўзбек тили морфемикаси. Т., 1992. 10-б.

lug'aviy birliklarni ham morfema doirasiga kiritib yuborgan prof. H.Ne'matov, R.Rasulovdan farqli o'laroq, morfemani grammatik ma'noli birlik sifatida talqin qildi, uning mohiyatini grammatik ma'noli bo'linmas lisoniy birliklar qatorida deb bildi: "M o r f e m a til qurilishining leksemadan keyingi asosiy birligi bo'lib, leksemadan farqli holda grammatik ma'no ifodalashga xizmat qiladi (yunoncha *morphe* - 'shakl')"⁴

Ushbu ta'rif morfema mohiyatiga ancha yaqin kelganligi bilan xarakterlanadi. Chunki bunda so'zning o'zak morfema,leksik(lug'aviy) morfema deb kelingan lug'aviy ma'noli asosi morfema emas, asli lug'aviy ma'noli so'z(leksema) bo'lgani uchun haqli ravishda morfema doirasidan chiqarilgan. Lekin, baribir, u ham tom ma'nodagi morfemani aniq belgilashga, uni boshqa til birliklaridan farqlanuvchi asosiy ma'no-vazifasini aniq qayd etishga ojizlik qiladi. Chunki so'z yasovchi morfemani shakl yasovchi morfema singari grammatik ma'noli birlik deyish to'g'ri bo'lmaydi. Ta'bir joiz bo'lsa, u so'z yasovchi ma'noga ega. Bunday ma'nolar semantik ma'no emas, funktsional ma'no bo'lib, bevosita anglashilib turmaydi, yashirin holda bo'ladi. Lug'aviy ma'noli asos - leksik birlikka qo'shilishi bilan uning lug'aviy ma'no xaarkteridagi, biroq funktsional ma'no ekanligi anglashiladi. Xuddi shu narsa uni grammatik shakl emas, so'z yasashga xizmat qilishida o'z ifodasini topadi va natijada yangi lug'aviy ma'noli so'z yasaladi. Demak, mazkur ta'rif morfemaning ma'nosi, mohiyati bilan bog'liq bir jihatni to'g'ri qayd etib, uni lug'aviy ma'noli asos - so'zdan ajratishga, chegaralashga xizmat qilsa-da, ikkinchi tomonini aniq aks ettirish imkoniyatiga ega emas. Shu sababli bu talqin ham morfemaning to'laqonli ta'rifi bo'la olmadi.

Zero, barcha grammatik ma'noli birliklar ham so'z yasash va so'z shakli yasashga xizmat qilmaydi. Morfema esa xuddi shunday birlik hisoblanadi. Buni akademik A.Hojiev o'z ishlarida qayd qilib o'tadi va shundan kelib chiqib, u

⁴ Rahmatullayev SH. Hozirgi adabiy o'zbek tili.Darslik.T., 2006, 107-b.

morfemani funktsional ma'noli birlik – yasovchi birlik sifatida talqin qildi, uning mohiyati funktsional ma'no-vazifasi bilan belgilani-shini quyidagi ta'rif bilan ilmiy asosda dalillab ham berdi: **“Morfema-so‘z yasalishi va so‘z shaklining yasalishi uchun xizmat qiladigan lisoniy birlik”**.⁵ Bizningcha, morfemani o‘qitish uzluksiz ta’lim tizimida A.Hojiev ta’rifi asosida olib borilsa, bu boradagi murakkabliklarga, ortiqcha tasnif va tavsiflarga⁶ o‘rin qolmaydi.

Bundan ayon bo‘lyaptiki, morfemaning mohiyati maktab darsliklarida ham o‘z ifodasini topgan so‘zning eng kichik ma'noli qismi bo‘lib kelishida emas (bu uning o‘z vazifasini bajarib, funktsional ma'nosini namoyon qilib bo‘lgandan keyingi holatini ifodalaydi, xolos), balki uning ayni funktsional ma'no-vazifasida – uning yangi so‘z yasalishi va so‘zshakli hosil qiluvchi vosita sifatida xizmat qilishida – yasovchilik funktsiyasida.

Shu sababli A.Hojiev morfemaning ana shu funktsional ma'nosiga e'tibor qaratdi, morfemaning mohiyatini uning funktsional ma'nosidan, vazifasidan qidirdi va topdi: uni *yasovchi birlik*, *yasovchi vosita* sifatida talqin qildi.

Bu shundan dalolat beradiki, morfema leksemadan farqli o‘laroq, sof semantik birlik emas, uning ma'nosi bevosita anglashiladigan, mustaqil faoliyat yuritadigan ma'no sirasiga kirmaydi. Shuning uchun morfemaga sof ma'noviy omilga asoslanib, uni asosiy tavsiflovchi, tasniflovchi belgi sifatida olib, to'g'ri va maqsadga muvofiq ta'rif berib bo'lmaydi. Bizningcha, A.Hojiev shunday xulosaga kelgan. U morfemani semantik ma'noli birlik deb emas balki funktsional ma'noli birlik deb bildi. Bu tushunchalar bir-biriga yaqin bo'lsa-da, asos e'tibori bilan, mohiyat nuqtai nazaridan farq qiladi. Semantik birlik tom ma'nodagi mustaqil birlik, uning ma'nosi bevosita, boshqa til birliklarisiz ham anglashilaveradi. Shunday xususiyatga ega birliklarnigina aslida ma'noli (semantik) birlik deyish maqsadga muvofiqdir. Aks holda, tovushga zidlab, ma'noli birliklar deyilgan

⁵ Хожиев А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. Т.,2010, 35-6.

⁶ Бу ҳақда қаранг. Нурмонов А. ва б.Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Т.: Янги аср авлоди. 2001.46-51-б. Тожиёв Ё. Ўзбек тили морфемикаси. Т.,1992. 31-б.

ayrim birliklarning mohiyati ochilmasligi, chalkashliklar yuzaga kelishi aniq. Morfema muammosi buning yaqqol isboti.

Yuqoridagilarga ko'ra, biz morfemani A.Hojiev ta'rifi asosida talqin qilish va o'qitish maqsadga muvofiqdir, deb hisoblaymiz. Bu ta'-rifda morfemaning tasnifiy mohiyati ham mujassam. U o'z ichida so'z yasovchi va shakl yasovchiga bo'linadi. Aslida har qanday ta'rif xuddi shunday tabiatli bo'lishi lozim. Zero, ta'rif muayyan birlikning o'zigagina xos, uni boshqa birliklardan ajratib turuvchi ma'noviy-vazifaviy tavsifidir.

Adabiyotlar

1. Boduen I.A. de Kurtene.Vvedenie v yazo'kovedenie.L., 1913. 14.
- 2.Nurmonov A. va b.O'zbek tilining nazariy grammatikasi.Morfologiya.T.2001. 31-b.
- 3.Ne'matov H.,Rasulov R. "O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari" T., 1995.
- 4.Rahmatullayev SH. Hozirgi adabiy o'zbek tili. darslik T., 2006.
- 5.Sayfullayeva R. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. T., 2009.
- 6.Tojiev Yo. O'zbek tili morfemikasi. T.,1992.
- 7.G'ulomov A. O'zbek tilning morfem lug'ati. T.1978